

AKASZTÓFAHUMOR ÉS NACIONALIZMUS

Manno Miltiades első világháborús karikatúrái

Jóval a fényképezés megjelenése előtt a karikatúra elődje, a gúnyrajz fejezte ki rajzolója véleményét és gondolatait, amit a 19. század által felkorbácsolt nacionalizmus és a nemzetállam-ideológiák még jobban felerősítettek.¹ Az Osztrák–Magyar Monarchiában a század vége és a 20. század első két évtizede termékeny talaja volt az élclapoknak (Borsszem Jankó, Bolond Istók, Kakas Márton, Üstökös). Olyan neves karikatúristák bontakozhattak ki a lapok hasábjain, mint Bér Dezső, Bíró Mihály, Farag József, Garay Ákos, Fényes Adolf és Major Henrik. Feleky Géza újságíró találóan fogalmazta meg 1910-ben a Nyugat hasábjain, hogy a „Karikatúra a legrugalmasabb művészeti műfajok egyike... Egyelőre tehát a kacagó művészet karikatúra és karikatúra a kétségbeesés művészete.”² Hasonlóan érvel Révész Emese szerint a

„A jó politikai karikatúra »időzített bomba«, leleplező erejű vádirat, amely a kíméletlen szatíra eszközével, egyetlen jól eltalált képi ötlettel képes rávilágítani a közéleti események visszasságaira. Nem magasztal és nem istenít, beszédmódja a bíráló kritika. Nem ismer tekintélyt, sem mellébeszélést”.³

A brit katonaköltő, Siegfried Sassoon megrázó, az Öngyilkosság a futóárókban (*Suicide in the trenches*) című versében írta, hogy a „pokol az a hely, ahová a nevetés és a fiatal emberek mennek”.⁴ A háború borzalmait a nevetés próbálta enyhíteni, és ebben az első világháború nem hozott újat; a karikatúrák nem újdonságként robbantak be a háborús nemzeti konfliktusok képi világába 1914-ben.⁵

¹ KÜRTI 2014.; RÉVÉSZ 2010.

² FELEKY 1910.

³ Lásd RÉVÉSZ 2008.

⁴ Siegfried Sassoon, *Suicide in the trenches, Counter-attack and other poems*, 1918, <http://www.bartleby.com/136/17.html> (2016. március 24.).

⁵ A Borsszem Jankó világháborús karikatúráról lásd bővebben TAKÁCS nd.; TAMÁS 2014.; TAMÁS 2016.; VÖRÖS 2009.

Korábbi háborúkról már készültek gúnyrajzok, ahogyan a bécsi művészettörténész, Eduard Fuchs meggyőzően kimutatta azt úttörő munkásságú és illusztrációkkal teli könyvében.⁶ Fuchs utalt rá, amit későbbi kutatások még jobban megerősítenek, hogy a vizuális kultúra, ezen belül is a karikatúra, az egyik leghatalmasabb fegyver a háborúban, úgy is, mint propaganda, úgy is, mint pacifista eszköz.

A görög–makedón származású Manno Miltiades (1879–1935) a huszadik század első évtizedeinek emblematikus művésze volt, akinek vizuális világát az ízig-vérig monarchiabeli magyar idealizmus határozta meg.⁷ A művész világháborús karikatúrái és a tanácsköztársaság idején született alkotásai megtestesítik úgy a Feleky, mint a Révész által írottakat. A háborús karikatúra is hasonlóan kíméletlen, meghökkentő és groteszk ábrázolás, amely serkent a kínzó látásmódra. A groteszknak általában a cél nem annyira a megjelenítésben, hanem a figyelemfelkeltésben, az érzelmek és emlékek, asszociációk felkeltésében van.⁸ A háborús politikai karikatúra éppen ezért sajátos képi világ: nincs benne könyörületesség, a halálközelség humoros fordulatokkal párosul, a közöny a banálissal és a kirívóval. Ezen sajátossága miatt nem mindenhol örültek a karikatúrának az első világháború idején. A francia, az angol, az amerikai és a német karikatúra éppen ezért más, mint a magyar, mivel Ferenc József, a császári család és a felső tisztkar kifigurázását kerülték a hivatalos karikatúrák.⁹ Természetesen ismert volt már a Monarchia hadseregének vicces, főleg jó humorú kifigurázása például a magyar Svejknak tartott Farkas (Wolfner) Pál (1878–1921) munkásságában, akinek az Egy önkéntes naplója a hadsereg mindennapjait mutatta be. Igaz, a könyv még a világháború kitörése előtt, 1912-ben jelent meg, sikerét azonban mutatja az, hogy 1916-ban újból kiadták. A kalandok, az újoncok kinevetése, és a tisztek és altisztek különcködő magatartása is helyet kapott a könyvben, amelyhez a neves karikatúrista, Mühlbeck Károly készítette a rajzokat.

A karikatúra előnye más képi megjelenítésekkel szemben az, hogy olvasás nélkül, frappáns tömör képi világgal közvetíti üzeneteit és

⁶ FUCHS 1916.

⁷ Manno Miltiadesről írt korábbi tanulmányomat l. KÜRTI 2004.; KÜRTI 2015.

⁸ CONELLY 2012.

⁹ Az első világháborús karikatúrák nagy irodalmából lásd DEMM 1993.; DOUGLAS 2002.; GINZBURG 2001.

szuggesztív kifejezőerejével tud véleményt nyilvánítani, illetve – és ez az erejének titka – véleményt formálni. A meghökkentő és a groteszk a karikatúra igazi jellemzője az akasztófahumor (gallows angolul, Galgenhumor németül, a franciák ’az erőltetett’ vagy ’fekete humor’, a hollandok a ’zöld humor’ kifejezést használják). A halállal szembeni kitartásra ösztönöz, arra buzdít, hogy lehet nevetni a kiszolgáltatottságon, az elesettségen. Az akasztófahumor-karikatúra a tragikus kontextusra hívja fel a figyelmet, de ezen túl még arra is jó, hogy a gonoszt és az elkerülhetetlen félelmet kiközömbösítse. A jó karikatúra szöveg nélkül vagy legalábbis kevés szöveggel fejezi ki mondandóját azáltal, hogy olyan helyzetet tud teremteni, amelyben a szereplők önmagukat mutatják meg olyan helyzetekben, amelyeket mások nem vagy csak a kiváltságosok láthatnak.

Természetesen a karikatúrák között találunk igen progresszív, ám néha meghökkentőeket, hiszen a képi világ természeténél fogva archetipikus populáris és folklór anyagból táplálkozva könnyen felismerhető helyzeteket ábrázolnak, amelyek a nézők figyelmét a komikumra vezetik rá. Ismert emberek és helyzetek komikus megjelenítésével a rajzoló a társadalom visszáságait karikírozta ki, nem kímélve sem rendet, sem rangot. A képzelet ereje mindennél fontosabb, mert ez meghatározta egy-egy rajzoló művészetét és elfogadását is. A sajátos stílusú művész keze nyomát a nézők a helyzetkomikum és a szereplők karakterének kinagyításából ismerhették fel. A karikaturisták természetesen a sztereotípiákból építik föl mondandójukat a könnyebb érthetőség és elfogadás kedvéért, de a sztereotípiák igen kegyetlenül bántak az ábrázolt személyekkel, nemzeti és etnikai csoportokkal.

Manno egyedi karikatúráival alkotott maradandót a világháború művészi képi megformálásával. Manno nem készült karikaturistának, kevesen vannak, akik ilyen pályát választanak. Miltiades már Pancsován született 1879. március 3-án, a gabonakereskedő Manno Demeter és Auracher Josefa (sz. Zimony, 1855) második gyermekeként. Pancsova nem tipikus monarchiabeli peremvidéki település volt – 1873-tól városi ranggal, előtte (1794-től szabad katonai városként), mintegy 18000 vegyes etnikai összetételű, főként német, szerb és magyar lakossal ipari-kereskedelmi központként funkcionált. Az önálló közigazgatási területtel, országos híru vásárokkal, iskolákkal, ipari létesítményekkel és nem utolsósorban a kedvező földrajzi helyzettel

(dunai kikötő) különleges város volt. A városban állomásozó katonaság (német bánsági ezred), a garnizonjelleg szintén meghatározta sajátos miliójét. A militarizmus, a tiszti pálya különösen vonzó volt a középosztálybeli fiatal férfiak számára, s ha nem is váltak hivatalos katonává, akkor is sugározta a szimbolikus kötődést a Monarchiához, a bécsi kultúrkörhöz. A Manno család esetében tehát egy magyar érzelmű és patrióta asszimilációról van szó, amelyben az állampolgári hovatartozás adott volt. A nemzet és etnikum érdekesen keveredett egymást kiegészítve, békés többkultúrájúságban. A tehetős szülők erős kötődése a nagyszülők és a gazdag felmenők kultúrája iránt meghatározta a gyerekek klasszikus görög mitológiai neveit (Calypso, Leonidas, Miltiades). Ez a kulturális kötődés a többetnikumú örökséghez megmutatkozott Manno Miltiades nyelvtudásában, mivel több nyelven folyékonyan beszélt, ami lehetővé tette számára a külföldi tanulmányutakat, nemkülönben a Monarchia tisztikarába való beilleszkedést.

A két Miltiades fiú, Manno és Leonidas (1878–1941) élvezhették a középosztálybeli fiatalok életét: sportoltak, utaztak, tanultak. Manno Pancsován végezte középiskoláját, és két dologban hamarosan kitűnt a többiek közül, nemcsak rajongott a sportért, hanem kezűgyessége még tanárai dicséretét is kiváltotta. A kettő közül az előbbi kötötte le ifjúságának éveit, számtalan sportágban (úszás, atlétika, síelés, labdarúgás) kipróbálta magát, és kitűntetést szerzett, eredményeit a sporttörténet nyilvántartja. Ezekben az években került Manno konfliktusba a hadsereggel. Mint sorkötelest 1900-ban vették állományba, de szolgálati idejének megkezdését folyamatosan – valószínűleg sporteredményeire való tekintettel – elhalasztották. Végül a császári és királyi 16. huszárezred 4. századának kötelékébe került. Müncheni tanulmánya előtt egy alkalommal (1903 októbertől 1904 szeptemberéig) teljesítette évnyi katonai szolgálatát (az önkéntesek számára előírt idő), de ennél tovább valójában nem tartott kiképzése. A sorozatos felmentések és áthelyezések indokolják annak feltételezését, hogy Manno valójában nem érzett elhivatottságot sem a hadsereg, sem pedig a tiszti karrier iránt, tehát – a sok későbbi híreszteléssel ellentétben – fontos leszögezni, hogy Manno sohasem volt hivatásos katona. Sőt ebből csak egy dolog nyilvánvaló: mint művészlelket riasztotta a fegyelem, mint sportoló a kiképzést tartotta nevetségesnek.

Manno 1907-ben beiratkozott a Müncheni Képzőművészeti Akadémiára, ahol a naturalista festményeiről és állatokat ábrázoló munkáiról elhíresült Angelo Jank tanítványa lett. A Kakas Mártonban és kevésbé a Borsszem Jankóban publikált rajzai tették híressé. Ez utóbbi megmagyarázza ideológiai elkötelezettségét: a háború kirobbanásakor már leépítette a zsidó szellemiségének tartott Kakas Mártonnal és Borsszem Jankóval való kapcsolatát. 1913-ig viszont a Kakas Márton minden számában sajátos, sokszor a képregény-stílusnak megfelelő humoros szkeccseket rajzolt Milti néven.¹⁰ Minden megváltozott 1914 nyarán a háború kezdetével, amikor a férfiak vehemens patrióta-lelkességgel, önként vonultak be a hadseregbe; Manno testvérével együtt azonnal jelentkezett. A császárhűség ilyen extrém formájú kinyilvánítása nem volt egyedi eset. Az első világháború idején sokan váltak hasonló magyar érzelművé, „elfeledve” etnikus származásukat és lettek katonák; elég itt csupán vitéz Somogyvári (Freissberger) Gyulára vagy a szlovák származású Gyóni (Áchim) Gézára utalni. Az I. huszárezred történetét megörökítő emlékkönyvben önkéntességét így dicsérte a szerkesztő: „nemkülönben Manno Miltiades népfelkelő-hadnagyot, — a kiváló festőművészt — aki behívási parancs nélkül vonult be s minden protekciót igénybevetett, hogy az első szállítmányba osztassék be.” 1914. augusztus 6-i Gundel-vendéglőben tartott ünnepi búcsúvacsora után, 10-én reggel hétkor indult el az ezred utolsó része Budapestről Kelet-Galícia felé. Manno közvetlen felettese cs. és kir. kamarás Fráter Jenő alezredes ezredparancsnok volt, ezredsegédtiszt társa pedig nagybossányi és kisprónai Bossányi Havass Tibor főhadnagy.

Manno a harminchónapos szolgálati ideje alatt több helyszínen, más és más alakulatoknál különböző minőségben teljesített szolgálatot. Képzése ellenére nem tartozott a művészeket, mint például a hadifestőket (pl. Edvi Illés, Kisfaludy Strobl, Márffy, Mednyánszky, Rippl-Rónai, stb) magába tömörítő kivételes sajtóosztályhoz (Kriegspressequartier). Az ismert viszont, hogy a népfelkelő tisztek még hadnagyi ranggal sem kaptak olyan nagy tiszteletet, mint a hivatásos katonák, sőt ez utóbbiak körében az önkéntesek elfogadottsága sem volt általános és egyértelmű. Igaz ugyanakkor az,

¹⁰ Ez azért is figyelemreméltó mert a Kakas Márton élc lap szerkesztője az újságíró és könyvkereskedő Szöllőssy (Deutsch) Zsigmond volt. A Borsszem Jankót ekkor Bér (Behr) Dezső vezette.

hogy a huszárság a gyalogságnál és tüzérségnél magyar (és asszimilált kisebbségi) körökben nagyobb társadalmi presztízzsel bírt.

Manno a bevonulása után azonnal – valójában nem tudni milyen indíttatásból, talán mert könnyebb volt, mint a festészet – karikatúrák sorozatát készítette el. Rajzainak igazi értéke a szokásos élclapok illusztrációinak színvonalát meghaladó kidolgozottságban és a valós jellemrajzokban rejlik. Karaktereit közvetlen környezetének ismerős tisztjeiről mintázta, néha meg is nevezve őket. A tiszti arckifejezések markánsak, a mimika – meghökkenés, ijedtség vagy éppen a gúnyos kacaj – jól látható, a pödrött bajusz vagy a jól fésült haj egyaránt jellegzetes, ami nem volt általános gyakorlat például az akkori újságokban vagy könyvekben megjelent karikatúrákon. (1. kép) Manno sajátos keze vonása sokban különbözik Mühlbeck Károlyétól. Utóbbi harctéri karikatúráiban például nem adott a részletekre, az arcok elnagyoltak, ahogyan a ruházat is, csak a legfontosabbat láttatja, ahogyan az igazi hangsúly a helyzetkomikumra, a groteszk ábrázolásmódra helyeződik át.¹¹ Karikatúráiban a harsány kacaj, a tréfa, a helyzetkomikumból adódó tömör szatíra uralkodik, nem a természetes, skicces egyszerűség, mint Mühlbeck Károlynál. Manno sűríti a karaktereit és a helyzet kilátástalanságát, amely mind a mögöttes mondanót rejti. Annyira aprólékos tudott lenni művészetében, hogy egy képen még a tiszt előtt reszkető galíciai parasztember bundájára himzett mintára is figyelt. Mühlbeck és Manno is – a cenzoroknak megfelelően – ügyelt arra, hogy a harctér vidámabb oldalát mutassák be, és ez – ahogyan más, pl. angol vagy német világháborús karikatúrákban is – a felfokozott nacionalista propaganda része volt. Ennek ellenére Manno humoros jelenetei könyörtelenségükben is a valóságra vagy éppen az igazságtalanságra irányítják figyelmünket.

A katonák, a tisztek és velük szemben, nem mellettük, a baka, a közhuszár az életét is feláldozó, a császárért és királyért vakmerően harcoló, ám keserősorsú férfiként jelenik meg. Kiszolgáltatottságához semmi kétség. A tisztek és beosztottjaik ellentétét lehet látni több karikatúráján: az egyikben egy elhízott tiszt illegeti magát a tükör előtt, amint a háttérben inasa vigyáz állásban tartja felettese kivasalt ruháját – a katona szemeiből patakszik a könny. Az 1915-ös „Pótlás” című rajzán a huszár felszerelése azon túl, hogy fájdalmasan komikus (az

¹¹ Mühlbeck karikatúrái láthatók a Nagy Háború írásban és képekben honlapon (<http://nagyhaboru.blog.hu/2011/08/26/hurcolkodas> (2016. március 21.))

óriási súlytól nyelvét nyújtó ló, felesleges eszközök, fűrész, balta, csákány és seprű a felszerelés közt), ugyanakkor megkérdőjelezi a Monarchia hadseregének felkészültségét és racionalitását. A huszár jobb válla mögött látható ásó valószínűleg csak az irracionális és kiszolgáltatott helyzetre való fokozást szolgálta. Az I. huszárezred történetét megörökítő könyvben például a következőt olvashatjuk

„Csak a géppuskásoknak van puskánkint egy-egy gyalogsági ásója. Huszárajaink, amennyire tudtak, körmeikkel kapartak maguknak fedezéket, ahogy ők nevezték: »nyúlfekvést«, ez azonban nem sok oltalmat fog nyújtani, ha egyszer komolyabbra fordul”.¹²

Tehát annak ellenére, hogy Manno már a háború első hónapjaiban edzetté vált a tűzvonalban, és így jól ismerte a frontvonalbeli helyzetet, nem minden ábrázolásának tulajdoníthatunk valóság alapot. Itt kap értelmet a karikatúra alapszabálya – a komikum, a túlzásra való hajlam: a képi narratíva a sorkatona keserű helyzetéből fakadó komikumot nagyítja fel.

Az első világháború négy évében Manno folyamatosan mozgásban volt, egyik egységtől a másikig utazhatott, és élvezve a tiszteknek kijáró előnyöket, készítette karikatúráit. A világháborús karikatúrái túlzó (nem is kicsit) rajzok a javából, de alapjában véve az ironia, és az élc mesterművei, és – ami egyaránt fontos – nyilvánvaló bennük egy jó adag kritikai meglátás. Szatirikus ikonográfiájának három jellegzetes összetevőjét emelném ki, amelyek mind a kor propagandáját szolgálták: tisztek életvidám és lezser részvétele a háborúban, a baka kiszolgáltatottsága, és az ellenség lenézően sztereotip megjelenítése. Ez utóbbi lehetett a zsidó, a galíciai paraszt vagy éppen a kövér és muzsik kinézetű orosz katona; torz figurájuk – amely már korábbi a Kakas Mártonban megjelent rajzait is jellemezték – egyaránt nevetésre ingerelte úgy a magyar tisztet, mint a civil olvasót.¹³ A huszártisztek, a nemes magyar huszár alakja a kor háryjánosai, a kivagyiság és egyben a külcsiny megtestesítői. Manno

¹² ELEK 1927. 96.

¹³ A Kakas Márton utolsó évében figyelhető meg a balkáni és a zsidó alakok torzulása Mannonál. Lásd pl.: „Nemzetközi bábjáték” rajzát, *Kakas Márton* 1913. július 6., 28. sz., 8., a „Kutyajáték”-ot, *Kakas Márton* 1913. július 13., 29. sz., 1.; és a „Nagy Konstantin Párizsban”, *Kakas Márton* 1913. szeptember 28., 40. sz., 5.

kézügyességét és éleslátását mutatja, hogy a tisztársairól készített arcképek szemből és profilból készült kis műrecek, kiemelve egy-egy arcélt, fejtartást, gesztust. A szájából lógó pipa, a kiálló szivar, az orra lecsúszó szemüveg jól láttatja tisztársainak arcvonásait, jellemét. Manno számtalan festményt is készített, főleg feletteseiről, de azok meg sem közelítik karikatúráinak sokatmondó üzenetét. Rajzain minden társa a dzsenti-világból ismert mulatozó, kártyázó, szivarozó, felületes és a világ dolgaival kevésbé törődő alakok. Egyik-másik karikatúráján német felirat látható, ami mutatja, hogy a tisztek egymás közt – talán éppen sznobizmusból vagy a tiszt előkelőség fitogtatása miatt is – németül beszéltek. Nem volt ez teljesen egy igénytelen vagy felületes életmód – mindez a Habsburg-kor alapos megfigyelője, William Johnston szerint hozzátartozott a „hadsereg ceremóniaihoz”.¹⁴

A tisztikar számára a háborút bravúros huszárkalandok jelentették, és Manno rajzain a sporthoz hasonló küzdelmet és kalandvágyat lehet érezni. Karikatúráin nincs valójában háború, csata, a tisztek mintha csupán szórakozásként fogták volna fel az idegen területen teljesített katonai szolgálatot. Esznek-isznak, bridzset játszanak, szivaroznak, jólfésültek és ápoltak (még részegen is), elkényeztetettek (Sibrik Sándor százados egyik rajzon pólyás babaként siratja a békeidőt). Tudjuk, hogy sokan, néha Manno is, folytonosan pénzügyi problémákkal küzdöttek kicsapongó életvitelük miatt. Ezt az életmódot nem titkolták el még az 1. huszárezred emlékkönyvében sem, ahol olvashatunk vadászatokról, ide-oda utazgatásokról, tiszt vacsorákról és bankettekről, sőt ezek egyik speciális válfajáról, a „tishti hölgyek” (hozzátartozók) látogatásairól. A frontélet családi és helyénvaló bemutatása mellett Manno láttatja a tisztek számára fenntartott bordélyt is.

Manno 1914–15-ben ukrajnai területen Bukovinában harcolt csapatával. Jellegzetes rajzai Kuczurmik, Jourcoutz, Hazlin, Litomericzky, Puźniki, Dobronoutz (Dobrynivci) településeken készültek főleg tisztársairól, de jócskán figyelt a civil lakosságra és a foglyokra is. Az ezredparancsnokáról, Fráter Jenő ezredesről, valamint Péntek Zoltán ezredorvosról igen hangulatos arcképeket készített, viszont azt nem vethetjük szemére, hogy miért inkább tisztársait ábrázolta – velük volt összezárván, az ő körükben mozgott. A tisztek komikus helyzeteit maga is átélté, ezért olyan élethűek. A huszártisztek

¹⁴ JOHNSTON 1983. 51.

felsőbbrendűségére és magatartására az I. huszárezred emlékkönyvében írt sorok mérvadóak:

„Huszárjaink magyaros rátartiséggel, lelkületükben inkább jóindulatú felsőbbbséggel, mint ellenséges érzülettel és azzal, az inkább nemzeti erénynek, mint hibának minősíthető jellegzetes göggel – csak úgy félvállról tekintgetve jobbra-balra – ülték meg lovaikat”.¹⁵

Viselkedési kultúrájukhoz szervesen hozzátartozott a tisztí slamposág (Schlamperei), amit éppen egyfajta magyaros virtussal, kivagyiséggel párosítottak. (2. kép) Ennek az irrealitása akkor érthető igazán, ha látjuk azt, hogy a tisztek jelentős hányada nem volt magyar etnikumú vagy nemrég asszimilálódott kisebbségi családból származott, mint Manno maga is.¹⁶

Az élclapokhoz és az ismertebb újságokhoz hasonlóan, Manno is a háborút támogatók közé állt be azzal, hogy nincs valójában háborúsellenes, elítélő és pacifista karikatúrája. A kritikus felhang ellenére Manno groteszk és életvidám jeleneteiben a tisztek felelőtlen élete, a mulatozás és a dzsentrí úrhatnamság domborodik ki. Nincs ebben semmi különleges, hiszen ő is ezt élte négy éven át, és ahogyan politikai meggyőződésében, úgy karikatúráiban is a realitáson túlmutató jelleme uralkodik. A Borsszem Jankó szomorú, ám mindenképpen dicsőséges képi világával szemben, Manno háborús karikatúráiban látszanak a monarchiabeli társadalmi ellentétek, a rangkórság. A bakák számára eszközök voltak egy nemes vizuális cél, a státus quo fenntartásában. Ha a huszárok az égbe is mentek, azt nem kérdezte meg, hogy miért, tudta és vallotta, hogy a hősiesség, a kitartás és a Monarchia iránti hűség a legfontosabb. Az éjszakákig tartó kártyacsaták és ivászat – egyik karikatúráján Józan Károly és Részegecs Pista kép van a falon – ugyanúgy kitartásra buzdította őket, mint a napi 40 kilométeres menet, amit illet felülmúlni. (Egy Galíciában 1915

¹⁵ ELEK 1927. 41.

¹⁶ A magyar mulatás kifejezés átkerült az osztrák szóhasználatba is (mulatschag, mulatschak), a világháborús kontextusban a tisztí mulatschag egy sajátos tivornyázást, szabatosságot jelentett, ami a schlamperei-hez kötődött. A magyar szó előfordulását az osztrák nyelvben lásd HORVÁTH 1991. 1154–1159.

tavaszn készült karikatúráján a tiszt mérgesen utasítja a kimerült közhuszárt, „80 km und noch nacher”). (3. kép)

A karikatúráin látható konzervatív gondolkodás jól tükröződik rajzain, például a munkára fogott galíciai zsidó fogoly arcképén a rettenet és félelem ül. Egy 1914-es rajz, akasztás előtti kihallgatást ábrázol, a megrettent galíciai parasztembert egy piperkőc magyar tiszt faggatja lábán masnis magas sarkú cipővel, kezén karkötő, és mindkét kisujja az égnek mered.¹⁷ Segédje szájában cigaretta lóg, arcán unalmas közöny, egy másik katona kaján vigyorral szemléli az egész jelenetet. A groteszk test ábrázolásában rejlő üzenet nem hagy semmi kétséget: Manno láttatni és éreztetni akarja a személyiségek mögött rejlő társadalmi különbségeket. A nemi szerepek kinagyítása és egyben különccé pozicionálása, valamint a humor és a halálközelség együttes megjelenítése szintén a groteszk képi megformálást sugallja. Érdekesen ötvöződött mindez a Monarchia tisztjeinek felsőbbrendűségével és kivagyiságával. A lovasságnál, ahogyan Balla Tibor érvel, a konzervatív, nacionalista gondolkodást meghatározta a kiemelkedően sok nemesi származású tiszt.¹⁸ Ehhez természetesen hozzájárult még egy általános etnikai sztereotip gondolkodás, ami a dinasztia és a királyság iránti tiszteletet kísérte. A lojalitás és az ezzel szembeni etnikai-nemzeti különállás teljes elutasítása még jobban növelte a magyar érzelmű felsőbbrendűséget, és vele együtt a kisebbségekkel szemben érzett lekezelő magatartást. A „jellegzetes gög” kiérezhető az antiszemitizmusból, amikor például Manno csapatteste a galíciai Gryzmalowba érkezik. Az ezredtörténet szerint „Az éjszakát nagyobbárszt a szabadban aludtuk át, mert a zsidó házak levegője még az utcák bűzénél is elviselhetetlenebb volt”.¹⁹

Az utolsó két képe amolyan szkeccs-szerű, összevisszaságnak tűnő rajzok: csatajelenet, illetve csapatok vonulásának (vissza-vonulásának) vagy inkább ide-oda táborozásának vagyunk tanúi. Az egyik képen egy mentőkocsiban prostituáltakat szállítanak, de több kocsiban is látunk nőket, még mezteleneket is. Egy szalmával megpakolt kocsi tetején egy katonát közösülés közben rajzolt meg, a tiszték kocsijukban a szokásos tivornyázással, ivászzal ütik el az időt.

¹⁷ Sípós Károly vezérezredes illetmanában csúnya szokásként írja, hogy „kisujjainkat toljuk ki egy mérföldre” SÍPOS 1924. 232.

¹⁸ BALLA 2000. 595.

¹⁹ ELEK 1927. 34.

Egy másik lovaskocsin egy – valószínűleg lopott, zabrált – zongorát visznek. De a szkatológiai humor sem hiányzik, ezt látjuk, amint egy katona a hóra szívet vizel. A repülőből a részeg pilóta a bilit önti ki a menekülők fejére. (4. kép) Az egész jelenet az összevisszaságról tanúskodik, igazi monarchiabeli schlamperei ez a javából, fejetlenség és zűrzavar az úr, a harcvonalat a teljes kuszaság uralja. Ezeknek a képeinek kapcsolódása úgy Hieronymus Bosch (mint az idősebb Pieter Bruegel: Karnevál és böjt harca) fantáziadús szürrealista munkáihoz több mint valószínű, hogy müncheni tanulmányútja során csodálhatta meg ezeket az alkotásokat.

A világháború, mint tudjuk, nem ért véget 1918-ban, hanem folytatódott a Károlyi-forradalommal, a tanácsköztársasággal, majd a fehérterrorral, olyan rezsimváltásokkal, amelyek saját humorukat termelték ki.²⁰ A világháborút követő hónapokban Manno kommunistaelenes és extrém antiszemita plakátokat rajzolt, ami kiemelte az Ébredő Magyarok Egyesületének tisztjei közül. Horthy Miklós és Nemzeti Hadseregének budapesti bevonulására (1919. november 16.) két plakátot készített: az egyiken „Horthy” felirattal ábrázolja egy hajó kormányosát, a másikon pedig darutollas katonákat látunk. Szintén hírhedté vált Bíró Mihály Vörös kalapácsos emberének, a tanácsköztársaság egyik elhíresült plakátjának, a feje tetejére állított mása, amelyen a meztelen, ókori héroszokat idéző vörös férfi kalapácsát eldobva siratja az összetört Nagy-Magyarországot. Míg Manno 1919 előtti képein nincs vér, azt szisztematikusan került, addig a rövid tanácsköztársaság idején készült plakátjain a korábbi groteszk helyett a horrorisztikus elemek dominálnak. A hangsúlyeltolódás a Mosakodnak című plakátján még jobban látható: a nagyorrú vörös ördög – a zsidó és egyben a kommunista megtestesítője – véres késsel a szájában fürdik a vérben, miközben a parlament előtt is vérbeborult a tér. (5. kép) Mindenesetre Manno antiszemitizmusa és nacionalizmusa nemcsak kiteljesedett ekkorra, központi mondandója emeli Mannot a Horthy-restauráció élharcosává. Ebben nem volt egyedül sem hazájában sem pedig az arisztokratikus katonai miliőben – korának és osztályának betegségét örökölte, mivel a harag, a gőg és gyűlölet nem volt különösképpen magyar jelenség. Az antiszemitizmus általános sztereotip szélsőséges irodalommal és vizualitással fajult Európában, sajátos jegyei pedig különösképpen Közép-Európában. Az osztrák

²⁰ VÖRÖS 2009.

vicclapok sem voltak mentesek ettől, ahogyan a németek is nagy előszeretettel ábrázolták az orosz ellenséget szőrös, nagyorrú és ápolatlan zsidóként, a háborúba lépésük után pedig az olaszokat árulóként, ami a zsidók egyik negatív jellemét volt hívatott kidomborítani. Manno váltása viszont éppen azért is meglehetősen, mivel 1914 előtt a Borsszem Jankó és a Kakas Márton karikatúristáival dolgozott együtt, akik többségében zsidók voltak. Karikaturista hírnevét a Kakas Mártonnak köszönhette!

Manno 1921 után lassan visszavonult a nyílt politikai karikatúrától, igaz ez az időszak már nem kedvezett az élclapoknak sem.²¹ A művész minden idejét a sport, a kutyatenyésztés kötötte le, számtalan plakátot, szobrot és érmét tervezett. Testvérével új szenvedélyüknek hódoltak, fajtatiszta magyar simaszőrű foxterrier és dobermann kutyákkal jártak versenyekre, kutyakiállításokra. Művészi látásmódja kimerült a szélsőségek ábrázolásában, úgy a groteszk akasztófahumorban, mint a későbbi plakátjain megjelenő maszkulin, torz férfialakokban. Képi világában megmaradt egyfajta ingadozás a múlt és a jelen, az etnikum és a nemzet kettőssége között. A Nagy Háború, nála kis epizódokat jelentett, amelyekkel illusztrálni próbálta a szörnyűségek közt élők mindennapi csetlését-botlását, egyfajta reményét, és ebben követte a nagy elődöket Jankó Jánostól Mühlbeck Károlyig. Velük szemben azonban Manno Miltiades a szélsőjobb megszállott politikai elkötelezettjévé vált, aki a Monarchia veszteségeként nem adta fel korábbi elképzeléseit, és további győzelemre vágyott. A tényekhez csak annyiban ragaszkodott, amennyiben azok saját elképzeléseit erősítették meg. Görög–makedón származása nem jelentett valós kihívást: legtöbb katonatiszt társa sem dicsekedhetett magyar vonásokkal. Számára ez másodlagos kérdésként merült fel, mivel elsősorban hazafiként, huszárszázadosként és elismert sportolóként járt-kelt az országban és Európában. Így az sem jelentett különösebb problémát számára, hogy egy olyan országban élt, amely korábban nem létezett. Bár az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlott, a harctéren a csapatok csúfos vereséget szenvedtek, sem Manno sem a tisztikar nem változott: ők elsősorban katonatisztek maradtak. Bár Manno Miltiades háborús szerepe még tisztázásra vár, annyi bizonyos, hogy 1915-ben Bronz Katonai Érdemérmét és még ugyanezen év

²¹ RÉVÉSZ 2008.

szeptemberében Ezüst Katonai Érdemrendet kapott. A háború utolsó évét már századosként szolgálta a hadtörténelmi bizottság munkájában.

Manno Miltiades 1919 utáni munkásságában nem tudott tisztí karrierjétől és a velejáró státusztól megszabadulni, még kevésbé vagy talán sohasem tudott alkalmazkodni a valós civil élethez. Mint a Monarchia szülötte, a múlt emlékeiből táplálkozott, de a múlt realitásai csak bizonyos mértékig érdekelték. Vitézséget nem kapott, lehet nem is kérvényezte, pedig a Horthy-kultusz szélsőséges képi megfogalmazása neki is köszönhető. Büszkesége, családja ősi görög–makedón származása nem engedte még azt sem meg neki, hogy nevét magyarosítsa, ami pedig akkor divatossá vált. A többi karikatúristával (Hermann Lipót, Major Henrik, Vértes Marcell) ellentétben Manno nem emigrált, pedig megtehetette volna, számtalan nyelven beszélt, külföldet járt ember és mi több, élsportoló volt. Számára a Horthy-rezsim biztosította mindazt, amire vágyott, hiszen a rendszer kegyeltjévé vált. Különös személyiségét és identitását jelzi késői, 1924-ben kötött házassága a tehetős bécsi építész Petschacher Gusztáv lányával. Házasságából gyermek nem született, keresetéből özvegy édesanyját támogatta, akivel egy fedél alatt laktak testvérével, Leonidasszal együtt. A világháború fantasztikusan egyéni látásmódú karikatúristája és a Horthy-kor egyik első számú őstehetsége 1935. február 16-án, ötvenöt éves korában hunyt el. A kacagó és elkeseredés-művészet úttörőjét a Fiumei úti temetőben temették el apósa Petschacher Gusztáv mellé. (6. kép)

IRODALOM

BALLA Tibor

2000 A magyar királyi honvéd lovasság, 1868–1914. *Hadtörténelmi Közlemények* 113. évf. 3. sz. 577–604.

CONNELY, Frances S.

2012 *The Grotesque in Western Art and Culture: The Image at Play*. Cambridge University Press, Cambridge.

DEMM, Eberhard

- 1993 Propaganda and Caricature in the First World War. *Journal of Contemporary History* Vol. 28. No. 1. 163–192.

DOUGLAS, Allen

- 2003 *War, Memory, and the Politics of Humor*. The Canard Enchaîné and World War I. University of California Press, Berkeley.

ELEK Menyhért (szerk.)

- 1927 *A M. Kir. Budapesti 1. Honvédhuszárezred es M. Kir. Népfelkelő-Huszárezred története, 1869–1918*. Stádium, Budapest.

FELEKY Géza

- 1910 Nemzetközi karikatúra kiállítás. *Nyugat* 1910/10.sz. III. évf. 1910. május 16.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00056/01589.htm> (2016. március 28.)

FUCHS, Eduard

- 1916 *Der Weltkrieg in der Karikatur*. Langen, München.

GINZBURG, Carlo

- 2001 'Your Country Needs You': A Case-Study in Political Iconography. *History Workshop Journal* Vol. 52. 1–22.

HORVÁTH Mária

- 1991 Nyelvi kölcsönhatások Ausztria és Magyarország között a monarchia idején. In: Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit – Seidler, Wolfram (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében* II. Nemzetközi Magyar Filológia Társaság, Budapest – Wien. 1154–1159.

KÜRTI László

- 2004 A háború vizuális kultúrája. In: Horváth Miklós (szerk.): *A nagy háború másik arca. A lövészárkok hétköznapijai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 29–38.

- 2014 The Women-flogger, General Hyena: Images of Julius Jacob von Haynau (1786–1853), Enforcer of Imperial Austria. *International Journal of Comic Arts* Vol. 16. 65–90.
- 2015 Identitás és propaganda Manno Miltiades I. világháborús művészetében. *Világtörténet* 37. évf. 2. sz. 289–310.

RÉVÉSZ Emese

- 2008 *Késdobáló parlament*. Gáspár Antal (1881–1959) és kortársainak politikai karikatúrái.
<http://www.revart.eoldal.hu/cikkek/grafika/gaspar-antal.html> (2016. március 20.).
- 2010 Nemzeti identitás a 19. századi populáris grafikában. In: Király Erzsébet – Róka Enikő – Veszprémi Nóra (szerk.): *Nemzet és művészet*. Kép és önkép. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest. 185–197.

SÍPOS Károly

- 1924 *Nemzeterősítés kultúrával, neveléssel, előkelőséggel*. Stephaneum, Budapest.

TAKÁCS Róbert

- nd *Karikatúra és háború*, I–III. <http://elsovh.hu/ellensegunk-a-nevetseges-karikatura-es-haboru-i/> (2016. március 28.).

TAMÁS Ágnes

- 2014 Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül. A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése. *Aetas* 29. évf. 3. sz. 59–77.
- 2016 A nagy háború a Borsszem Jankó karikatúrán. *Jel/Kép* 2016/1.sz. 31–47.

VÖRÖS Boldizsár

- 2009 Különböző politikai rendszerek–hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban. *Médiakutató* 4, Tél
(http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/03_politikai_vicc_1919_tanacskoztarsasag (2016. március 29.).

HUMOR AND THE GROTESQUE IN THE ART OF MANNO MILTIADES DURING WWI

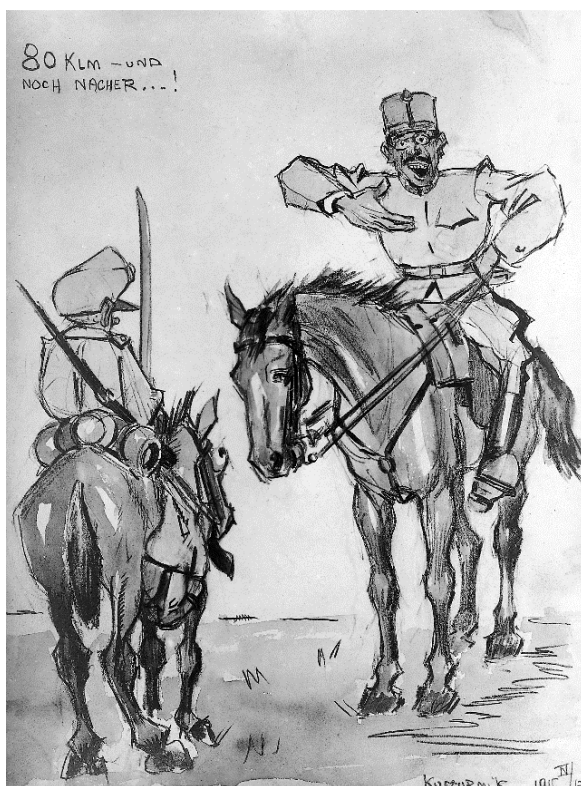
This article discusses the artistic contribution of Miltiades Manno (1879–1935) around the time of World War I. Besides being a committed right-winger, Manno was a sportsman, sculptor, illustrator, graphic artist and caricaturist born into a Greek-Macedonian well-to-do family. At the outbreak of WWI, Manno — together with his brother - volunteered for the cavalry and served about 30 months in various functions. As an officer, he completed truly hilarious caricatures of his fellow officers and scenes resembling a breughelesque milieu of military life. At the close of the war, he joined the national army of Admiral Miklos Horthy and created extremely violent and anti-Semitic posters that made international headlines. Manno married in 1924 and continued his obsession producing artwork about sport and World War I until his death in 1935.

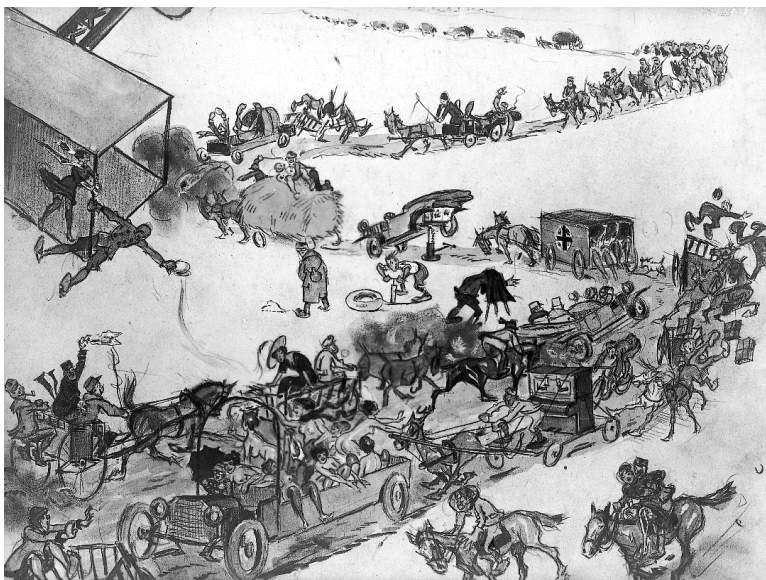
1. kép: Tiszti vágta

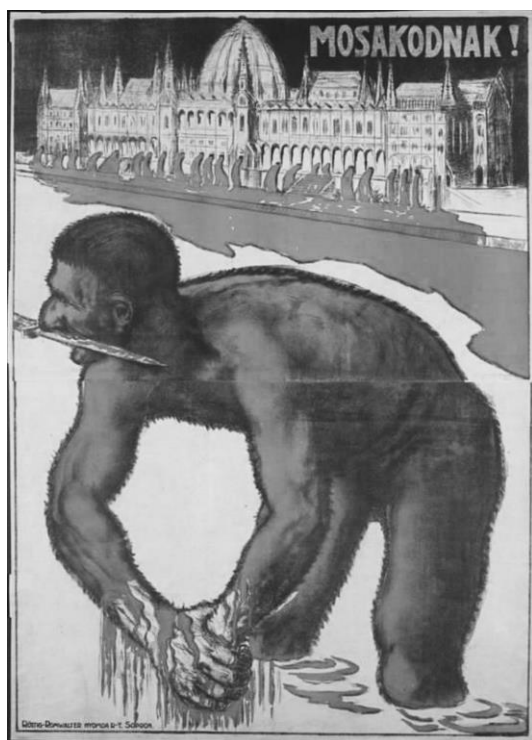
2. kép: Tiszti schlamperei

3. kép: 80 km

4. kép: A menekülés

5. kép: Manno: Mosakodnak, 1919

6. kép: Miltiades és apósa síremléke